

POLITIKO MORALINĖS VERTYBĖS IR JŲ ĮTAKA ŽMONIŲ PSICHIKOS SVEIKATAI. ABIPUSIO DVASINGUMO SĄVEIKA

Palmira Rudalevičienė

Gydytoja psichiatrė
Vilniaus miesto Psichikos sveikatos centras
Vilnius Mental Health Centre
Vasaros g. 5, LT-10309 Vilnius
El. paštas: palmirarudalev@yahoo.com

Prof. Andrius Narbekovas

Kunigas
Vytauto Didžiojo universitetas
Vytautas Magnus University
Gimnazijos g. 7, LT-44260 Kaunas

Santrauka

Esminiai žodžiai

Įvadas

Darbo tikslas

Tyrimo metodai

Rezultatai

Apibendrinimas

Santrauka

Naujausi pasaulyje išleisti psichiatrijos vadovai nurodo, kad antisocialinis žmonių elgesys ir psichikos ligos gali būti ne tik genetiškai paveldimi, bet ir išprovokuoti visuomenėje vykstančių reiškinį, nulemti sociokultūrinės aplinkos bei joje dominuojančių atvejų^[1]. Kultūra, papročiai, įsitikinimai turi ypatingos reikšmės psichikos sveikatai^[2]. Psichologinį diskomfortą bei psichikos ligų manifestaciją gali sukelti visuomenėje vykstantys reiškiniai bei politinės tendencijos^[3]. Lietuvos politinis gyvenimas yra itin dinamiškas, o politinių lyderių portretai spalvingi. Politinių lyderių veikla ir intrigos yra matomos, aptariamos, veikia žmonių protus. Priimamų įstatymų redakcijos priklauso ne tik nuo politinių lyderių kompetencijos, bet ir nuo jų žmogiškųjų savybių, etikos, moralinių vertybių, dvasingumo. Tai tiesiogiai veikia žmonių gyvenimą, sveikatą, psichikos sveikatą. Minėtų veiksmų interakcijos tautiniame kontekste šiame straipsnyje aptariamos psichiatriniu bei dvasingumo aspektais; kartu pristatomi tarptautiniai psichiatrinių simptomų formavimosi sociokultūrinės aplinkos įtakoje pavyzdžiai. Tai pirmasis tokio pobūdžio straipsnis Lietuvoje politinės, kultūrinės psichiatrijos tema.

Esminiai žodžiai: politikas; lyderis; psichiatras; psichikos sveikata; psichikos ligos; įstatymas; etika; moralinės vertybės; dvasingumas.

Įvadas

Dvasingumas yra žmogiškosios egzistencijos dalis – visuomenės ir kiekvieno jos nario asmeniškai. Kartu tai yra poreikis šią savybę turėti ar jos ilgėtis ir ieškoti, mėginti lygiuoti į turinčius arba jiems pavydėti. Jei išvardyti veiksniai ir sudaro žmogiškosios esybės trūkumą, netikslu būtų konstatuoti pilnavertę psichikos sveikatą^[4].

Šiuolaikinis psichiatrijos mokslas teigia: jeigu dvasingumas yra šio mokslo studijų objektas, o ne tik nežemiškai apibūdinamas įkvėpimo moksliniams tyrimams šaltinis, toks suvokimas stimuliuoja ir parplečia žinias, galinčias efektyviau atskleisti interakcijas tarp kultūros ir ego konstrukcijos, žmogaus elgesio bei psichinės sveikatos^[5]. Dabartiniu metu visame pasaulyje net labiausiai užkietėję biomedicininiai priemonių propaguotojai ir farmacijos kompanijoms uoliai pasitarnaujantys psichiatrai vieningai sutinka, kad kompulsyvus vien tik biomedicininis priemonių naudojimas gydymui žemina psichiatrijos mokslą ir praktiką^[6].

1904 m. Emilis Kraepelinas numatė naują discipliną – palyginamąją psichiatriją (comparative psychiatry), kurios dėmesio centre – psichikos ligų ir psichikos sveikatos kultūriniai aspektai^[7]. Yra atlikta daug mokslinių tyrimų, įrodančių, kad sociokultūriniai ir ekologiniai reiškiniai turi lemiamą vaidmenį psichinės ligos Schizophrenia (išdraikytas protas) etiologijoje^[8]. Psichikos sveikatą veikia ir politinė santvarka, papročiai, žmonių bendravimas, pasakyti ar nutylėti žodžiai, intencijos, pavyzdžiai: ir matomi, ir siūlojami, ir siektini, ir netgi iliuziniai bei sapnuojami. Visa tai paliečia mąstymą, jausmus, formuoja norus bei idėjas. Moksliniais tyrimais nustatyta, kad politinė santvarka, jos kaita, politinių lyderių elgesys (pavyzdys) veikia žmonių psichikos sveikatą: kolektyvinę, tai yra visuomenės, ir asmeninę – kiekvieno žmogaus individualiai^[9].

Žmogaus suformuota (arba ne) vertybių sistema, moralinės normos, asmenybės etika veikia ir aplinkinių psichikos sveikatą, ir demonstruoja, pristato savąją. Liaudiškas posakis: „Kaip pašauksi – taip atsilies“. Ką išprovokuojame, tą ir gauname. Tai gali būti nesąmoningas aktas dėl riboto išmanymo, bet gali būti ir tendencijos – apgalvotos ir tikslingos.

Vertybės suformuojamos šeimoje, ir tik šeimoje. Mokykla, universitetai – tik praplečia akiratį, tačiau vertybių sistemą, požiūrį savo sąmonėje žmogus atsineša iš šeimos. Motinos ir tėvo atsakomybė yra pati didžiausia. Politikai, būdami šalies lyderiais, turi galimybę tas vertybes įtvirtinti, užantspauduoti ir galingai paveikti žmones, keldami jų pasitikėjimą savimi, savigarbą bei orumą, o taip pat, kaip atpildą – pagarbą sau, lyderiams. Savo pavyzdžiu politikai turi tokią pačią galimybę tėvų įskiepytas vertybes paniekinti, pažeminti, iškreipti – žmogų susargdinti, priversti kentėti. Jeigu žmogus vertybių neturi, tai nevykęs lyderio pavyzdys (nesąmoningas ar tendencingas) gali paveikti žmogų – visiškai jį valdyti, priversti nusilenkti, pataikauti, nusirengti nuogai, viešai mylėtis (minimi šių dienų Lietuvos kultūriniai įvykiai, žinomi, sukėlę nuomonių įvairovę ir viešas diskusijas, priverstinai stimuliuavę protus, užėmę laiką). Psichiatras, būdamas psichinės būklės ekspertas^[10], tokius reiškinius turėtų kvalifikuoti kaip asmenybės defektą (šią patologiją studentai medikai išmokomi nustatyti per psichiatrijos studijų kursą), tai yra negrįžtamai padaryta žala psichikai.

Tai yra medicininis požiūris. Vis dėlto visuomenė, ypač jaunimas, yra kviečiama, viliojama žavėtis, pavydėti, norėti to paties. Jaunimo, paauglių credo: nebūti balta varna, būti kompanijoje ir būti cool. Ir jeigu 14–15 metų žmogus turi kažkokią vertybę, taip jos paniekiamos. Todėl bijodamas būti išjuoktas dėl atsilikimo, jaunas (ir ne tik) žmogus nuslepia jas turįs, prisiverčia apsimesti, neišsiskirti iš bendraamžių ir sakyti bei daryti kaip visi. Žmogui pasiūlomas obuolys: „Tu paragauk ir tapsi galingas“. Kai įvyksta nuopuolis ir asmeninė tragedija bei atsiranda minčių apie savižudybę, tada jau galima veikti: kurti programas, reikalauti pinigų ir užsimti kitokiu rūpesčiu bei pradėti tenkinti savo lobistinius interesus. Psichiatras turėtų įvardyti, kad nėra norma viešai nusirengti nuogai arba nesugebėti viešoje vietoje valdyti savo emocijų. Psichiatriniai terminai tokie: instinktų patologija ir apsunksinta emocijų kontrolė. Koks tai fenomenas ne psichiatrinėje literatūroje, bet viešumoje, gyvenime: ar kieno nors (ir kieno?) atsakomybės stoka, ar sąmoningas tokių reiškinų siekis ir kodėl? Ar juose būta politinės valios?

Politikai matomi ne tik parlamento rūmuose ar per televiziją. Jie gyvena savo rinkėjų protuose, lūkesčiuose, planuose.

Darbo tikslas – parodyti politinių lyderių priimamų įstatymų poveikį psichikos sveikatai, sukelti šiuo klausimu mokslinę diskusiją.

Nagrinėjamos problemos iširtumas

Mokslinių tyrimų šia tema yra atlikta JAV ir Didžiojoje Britanijoje. Lietuvoje politikų moralinių vertybių, dvasingumo įtaka žmonėms bei jų sveikatai, psichikos sveikatai nėra ištirta ir pirmą kartą aptariama psichiatrinio, dvasingumo aspektu kultūrinės psichiatrijos kontekste.

Tyrimo metodai

Darbo tikslui įgyvendinti panaudotas kasdienio gyvenimo stebėjimo bei psichiatro praktinės klinikinės patirties (evidence based) metodas ir lyginamosios analizės metodas.

Apie politinio lyderio savo rinkėjui duotus pažadus, ištesėtus ar užmirštus, apie jo stebimas ar žiniasklaidos bei reklamos agentūrų pristatomas moralines vertybes bei etiką kalbama ir psichiatro kabinete^[11]. Pacientai inicijuoja tokius pokalbius, ieško ryšio tarp savo savijautos ir tos, kurią mato inicijuojamą lyderių, išrinktų geresniam gyvenimui sukurti.

Tautos priekyje esančio asmens elgesys, gyvenimo būdas bei politinė, tai yra darbinė veikla tiesiogiai veikia piliečių mąstymą, emocijas, jų valią, suteikia arba atima viltį. Ne vienas pacientas, konsultuotas reanimacijos skyriuje po bandymo nusižudyti, kaip priežastį, pastūmėjusią tokiam žingsniui, nurodo ir politinį šalies veidą bei tendencijas. Etikos normų laikymasis daro teigiamą įtaką žmonių protui, ir atvirkščiai – etikos normų nepaisymas veda į destrukciją.

Kasmetinių JAV psichiatrų kongresų mokslinėje programoje visuomet būna seminaras, skirtas įvertinti įvairių šalių žymių politikų veiklą bei asmenybės bruožus. Žymus JAV psichiatrijos profesorius Jerroldas M. Postas, politinės psichiatrijos temai paskyręs 28 savo profesinės karjeros metus, pristato kursą „Asmenybė ir politinis elgesys“. Tokio seminaro tikslas yra suprasti ir įvertinti politiko lyderio psichologiją, jos santykį su pasekėjais, charizmatinius lyderio veiklos momentus, taip pat išaiškinti politinio veikėjo psichologinį įnašą į politinį terorizmą, genocidą, naudojamus prievartos metodus^[12]. Jerroldo M. Posto kursas būna skirtas psichiatrams, kurie domisi politinio elgesio analize ir tarptautinių santykių psichologija, politinių ir visuomeninių įvykių įtaka savo pacientų sveikatai. Profesorius, remdamasis pavyzdžiais, svarsto, ką mes patys asmeniškai suvokiame bei išgyvename, kaip politikų elgesys veikia visuomenės psichikos sveikatą: atskirų individų bei visuomeninių grupių, organizacijų, verslo bendrovių ir t. t. Pagrindiniais akcentais tampa lyderio ir jo sekėjų santykiai bei jų psichologija. Vertinama politinė aplinka, kultūrinė terpė, psichosocialinė aplinka, į kurią lyderis ateina. Jam keliami lūkesčiai: tą aplinką pakeisti, tobulinti, transformuoti. Tokiame kontekste atliekama politinio lyderio analizė. Pristatomos politikų biografijos, asmenybės bruožai, jų raida, veiksniai, nulėmę vienos ar kitos savybės susiformavimą, ryšiai, jų motyvacija, asmeniniai santykiai. Aptariama politinio lyderio kilmė, tėvų autoritetas, šeimyniniai santykiai, vaikai, draugai, išsilavinimas, hobs, religiniai įsitikinimai. Išnagrinėjamos politinės pažiūros, jų dinamika, politinio identiteto susiformavimas. Aptariamas politiko amžiaus, ligų įtaka politiniam elgesiui. Visi šie veiksniai pristatomi kaip pagrindiniai, formuojantys lyderio ir sekėjų santykius, jų psichologiją.

Psichiatriniam kontekste apsvarstomas lyderio asmenybės tipas. Jerroldas M. Postas analizuoja terorizmo psichologiją, prievartos psichologiją, suicidinio terorizmo psichologiją, tarptautinius politinius konfliktus ir tai, koks visų šių reiškinų poveikis žmogaus psichikai bei galimybė ją transformuoti. Tokiame kontekste

pristatyti tokie politikai kaip Adolfas Hitleris, Mahatma Gandhi, Josephas Stalinas, Woodrowas Wilsonas, Johnas F. Kenedis, Franklinas D. Rooseveltas, Menachemas Beginas, Saddamas Husseinas, Radovanas Karadricis, Irano Šachas, Fidelis Kastro, Osama bin Ladenas, kt. [13]

Be jokios abejonės, Lietuvos politikai savo gyvenimu bei asmeniniu pavyzdžiu veikia žmones – kurie rinko, tikėjo, balsavo, pasitikėjo, sudėjo savo lūkesčius. Balsavo kiekvienas asmeniškai, apsvarstęs, už ką ir kodėl.

Šių dienų JAV bei Didžiosios Britanijos (šios šalys minimos todėl, kad jose buvo atlikti psichiatrų moksliniai tyrimai politinės psichiatrijos srityje) mokslininkai daro išvadas, kad politikas, esantis ant pakylės, privalo demonstruoti savo etikos normas bei moralinius įsitikinimus. Būdamas savo šalies lyderis, jis neturėtų rodyti nebrandumo arba psichologinių problemų [14]. Mokslininkai (Kotteris, Meindlas, Bassas, kt.) prieina prie išvados, kad iš žmogaus, atėjusio į politiką, laukiama, jog jis: suvoktų ir gebėtų kitiems pristatyti ne tik problemą, bet ir problemos etiką; galėtų pateikti svarbiausius etinio argumentavimo bruožus; gebėtų savo žmonėms (rinkėjams) kalbėti apie įstatymų, normų bei vertybių ryšį; galėtų įvertinti įstatymą kaip moralų ar stokojantį moralės [15].

Politikas negali patraukti baudžiamojon atsakomybėn, tačiau turi etinę bei moralinę atsakomybę už priimamus įstatymus. Taigi jis turi galios savo rinkėjus paskatinti atitinkamam veiksmui, pasirinkimui.

Mums, gydytojams, yra svarbu ir tai, kad nuo politiko kompetencijos bei jo vertybių sistemos priklausau ir medicininės etikos dalykai, priimami įstatymai ir nutarimai. Pavyzdžiui, dažniausios temos: gydytojo ir paciento santykiai, profesinė paslaptis, iki galo atliktas ar nutrauktas gydymas, organų donorystė, laukiančiųjų sąrašai, eutanazija, elgesys su pacientais, genetinės manipuliacijos, gyvybės apsauga, pagarba gyvybei, psichinės sveikatos apsauga.

Visi šie medicininės etikos veiksniai, dažnai nulemiami politinės santvarkos bei politikos lyderių diktuojamų vertybių, yra psichiatrų akiratyje. Šių metų taip vadinamoji „psichiatrijos Nobelio premija“ (JEAN DELAY Prize; šio titulo laureatas renkamas kas trejus metus iš viso pasaulio psichiatrų, premija – 40 000 JAV dolerių) paskirta Norvegijos psichiatru prof. Otto Steinfeldtui-Fossui už paskaitą „Pacientas ir žmogaus teisės biopsichosocialinių psichiatrijos pasiekimų šviesoje“.

Jis karjerą paskyrė psichikos ligonių teisėms, jų supratimui ir tobulinimui, žmogaus orumo išsaugojimui. Tai nėra tik asmeninės ambicijos ar humaniški pasvarstymai, bet kartu reikalavimas politinio svorio bei lyderio įnašo. Tai puikus atsakas į klausimą, kaip gi politiko etika, elgesys, priimtas įstatymas turi galimybę paveikti jį išrinkusių žmonių psichikos sveikatą.

Prof. O. Steinfeldtas-Fossas pateikia konkrečias formuluotes, kurios reikalingos politikų palaiminimo, formuluoja „etikos klaidas“, į kurias psichiatras turėtų atkreipti dėmesį ir stengtis jų nedaryti. Prie pavyzdžių minimos genetinės manipuliacijos arba žmonių selekcija uteriniame laikotarpyje. Jas profesorius prilygina A. Hitlerio sterilizacijos ir eutanazijos programoms [16].

Pastaruoju metu Lietuvoje yra madinga kalbėti apie laisvą pasirinkimą. Piliečiai turi galimybę suklysti, kai jiems pasiūloma teisė pasirinkti. Toks pasiūlymas gali tapti rafinuota manipuliacija. Kyla klausimas: ar pasirinkimas yra tik asmeninis reikalas? Kiekvienas pasirinkimas yra susijęs su galiojančiais įstatymais, tradicijomis, pasiūlytomis rinktis galimybėmis, suformuota vertybių sistema, pagaliau, draša bei kompetentingų gebėjimu gerai pasirinkti, o ne kam nors savo pasirinkimu pasitarnauti. Čia ir slypi politiko etikos poreikis – gerai, žmogaus labui paruoštas įstatymas.

Pavyzdžiu gali būti šiuo metu Lietuvoje aktualus kontroversinis teisės į abortą klausimas, sukeltas daug diskusijų politiniuose sluoksniuose. Jau akivaizdu, kad suformuluota ir pasiūlyta nuomonė apie teisę „laisvai pasirinkti“, „teisę spręsti pačiai moteriai“ nepasiteisina. Abiejų skirtingų kraštutinių nuomonių šalininkai savo argumentus grindžia lenktyniaudami „vertybėmis“ [17]. Tai akivaizdus politinis žaidimas (ar karas). Politiniame kontekste, svarstant abortų klausimą, vartojamas posakis „moters teisė pasirinkti“ reiškia aborto pasirinkimo pateisinimą. Moteris aukštu lygiu apgaunama, nes jai nepasakoma tiesa, ko ji gali tikėtis po šios medicininės procedūros. Apie po abortų atsirandančius psichikos sutrikimus nutylima arba paaiškinama, kad jie būna tik ligoniams. Tai netiesa. Pats abortas yra nežmoniška situacija, duodanti pradžią psichikos disbalansui. Moteriai iškyla būtinybė morališkai pasirinkti. Toks pasirinkimas jai tampa didžiuliu psichiniu krūviu, ji negali pasielgti impulsyviai. Ko paklausti, su kuo tartis ir kaip apsvarstyti? Paklausti gydytojo? Politiko? Dvasininko? Medicininės etikos komiteto? [18]. Kitos moters? Būrėjos? Savo vyro? Meilužio? Visi išvardyti sudrumsčia moters ramybę. Visi daro įtaką ir vienu apgalvotu arba neatsakingu, arba tendencingu žodžiu, judesiu, žvilgsniu gali nulemti moters pasirinkimą. Svarstydamas (t. y. pasirinkdamas) moteris būna streso būsenoje, jos jausmai ir intencijos būna ambivalentiški, ji nori ir vienokios išeities, ir kitokios. Vien šio svarstymo metu moteriai kyla minčių apie savižudybę, nes ji jaučiasi beviltiškai. Pagal pirmiau išvardytą patarėjų hierarchiją tašką deda politikas, aukščiausiu lygiu įvardydamas, kas yra blogai, kas gerai. Pagal tautos lyderių, politikų priimtus įstatymus ir formuojamas normas, galimybes, sufleruojamas pasirinkimas. Taigi, moteriai renkantis, moters ir politiko dialogas turi lemiamos reikšmės. Kartu politiniu lygiu tai yra šalies vizitinė kortelė: gyvybės kultūra ar mirties kultūra [19].

Š. Amerikos šalyse, Didžiojoje Britanijoje buvo galimybė stebėti į vadovaujamą postą priimamų darbuotojų konkursą. Tarp daugelio klausimų buvo pateikiami ir, atrodo, „su reikalu nesusiję klausimai“, pavyzdžiui: kokio amžiaus jūsų tėvai? Kas jais rūpinasi? Kokio amžiaus vaikai? Kuo jie domisi? Ar esate tikintis? Vėliau

buvo paaiškinta: kad būsiamasis lyderis galėtų sėkmingai būti priekyje, jis turi ateiti išsprendęs savo asmenines problemas arba rodyti gebėjimą jas spręsti. Nepaduru būtų jam, esant poste, naudotis statusu asmeniniams reikalams tvarkyti. Tai būtų vertinama kaip minusas reputacijai. Buvo paaiškinta, kad tokie asmenys turėtų mažiau galimybių būti išrinkti.

Iš politiko laukiama jo darbų kokybės ir brandos, kad rezultatas tikrai pasiektų rinkėją. Tai būtų tas tikrasis ryšys tarp rinkėjo ir politiko. Tikrasis šviesos laidas, o ne tik tušinukas ar saldinius prisiminimui.

JAV psichiatrai pateikė kriterijus, kuriais galima įvertinti politiko pasirengimą tinkamai dirbti. Politikas, lyderis turėtų: būti teisėtai išrinktas, gebėti išlikti teisingas, būti charizmatiška asmenybė ir savo srities ekspertas. JAV mokslininkas Kotteris (1994 m.) charizmatinėms savybėms priskiria: vizijos turėjimą, gebėjimą ją pristatyti ir sudominti kitus, optimizmą, puikius bendravimo įgūdžius, suformuotą vertybių sistemą ir ištikimybę jai, gebėjimą parodyti pagarbą žmogui, gebėjimą ir drąsą priimti teisingą sprendimą, gebėjimą padėti. Geras lyderis dar turi mokėti parodyti: iniciatyvą – suvokti problemą ir surasti jos sprendimą; ištvermę – padaryti darbą iki galo, įveikti sunkumus; integraciją – savo asmeninėmis savybėmis kelti pasitikėjimą; taktą – sugebėti girdėti ir suprasti kitą; užuojautą – gebėti padėti spręsti problemas; humoro jausmą – gebėjimą pakelti ūpą sunkiu momentu; nuolankumo jausmą – nepamiršti, kad esi ne Dievas, o tik komandos narys – lyderis.

Lyderis be charizmos prilyginamas nuogam karaliui.

Lordas McNairas, 1996-aisiais sakydamas kalbą Lordų rūmuose (Didžioji Britanija), išskyrė visuomenės moralę ir dvasinę gerovę. Žodžiai iš lordo kalbos: „Moralinė ir dvasinė gerovė tokia neapibrėžta, ji negali apimti tik egzistavimo, tai turi būti rūpestis dėl žmonių savijautos, baimės, nesaugumo ir nusivylimų... Aš privalau akcentuoti, kad būtina rasti priemonių išaukštinti ir įvertinti moralines vertybes ir dvasingumą, dvasinę sveikatą visuose visuomenės sluoksniuose ir reiškiniuose“^[20].

Kaip visuomenėje išlikti vieningiems, darniems, rasti bendrą kalbą ir kelią į žmogišką laimę. Ar tai reikalinga? Politinės bei visuomeninės intrigos turi savo kainą. Žiniasklaidai jos atneša lobius, politikui – platformą, farmacijos kompanijoms – pelningą rinką. Žmonėms – sumaištį^[21].

Etika susideda iš vertybių. Jeigu politikas jas turi, jis turi galimybę jas parodyti bei pasiūlyti rinkėjui. Gali parodyti, kokiomis vertybėmis vadovaudamasis kuria įstatymus^[22]. Jeigu neturi jokių vertybių arba jos iškreiptos – tą jo rinkėjui irgi tenka pamatyti, sužinoti ir susieti su savo asmeniniu gyvenimu. Tada būna nusivylimas. Netipikėjimas. Apmaudas. Baimė, nes apie tai nėra drąsu prabilti, geriau tylėti ir kentėti – dėl savo pačių ramybės ir bausmės išvengimo. Taip politikas turi galios sukelti neurozinį kompleksą piliečiams. Čia pateikiamas psichoanalitinis mechanizmo paaiškinimas. Reikėtų pabrėžti, kad politiko atsakomybė, formuojant žmonių psichikos sveikatą, yra labai didelė.

Dar kartą grįžkime prie jau minėtų teisių laisvai rinktis. Neteko girdėti, kad mūsų šalyje būtų kalbama apie teisę į psichikos sveikatą – tai yra teisė į švarų ir teisingą mąstymą, į emocijų kultūrą ir į sveiką valią, kurios neslopintų nesuinteresuoti veiksniai. Kodėl? Ar mes tokios teisės neturime? Ar psichikos sveikata, žmonių dvasingumas nėra vertybės? Žmogaus psichikos pagrindą sudaro trys pagrindiniai veiksniai: mąstymas, emocijos ir valia. Jeigu mūsų teisė į psichikos normą reglamentuotų politikų priimami įstatymai, tai tokia piliečių teisė ne tik būtų įvardyta kaip vertybė, bet ir paskatintų rinkėją asmeniškai savo psichikos sveikatą saugoti, branginti bei puoselėti.

Šių dienų kultūrinės psichiatrijos mokslininkai (R. Littlewoodas, S. Deinas) nurodo, kad kultūriniai bei visuomeniniai reiškiniai turi galios transformuoti žmogaus biologiją, veikdami žmogaus imuninę sistemą bei genų selekciją. Mokslininkai aiškina: „Tokiu būdu kultūrinės vertybės bei jų išraiška, transformuodama natūralias priežastis, kartais gali sukelti psichikos ligas..., moralinis pasileidimas gali sukelti beprotybę ne iš karto, bet transformuodamas natūralias ligų sukėlimo priežastis, alindamas imuninę sistemą ir veikdamas genų selekciją“^[23].

XVIII a. pabaigoje, kai tik psichiatrija susiformavo kaip klinikinė disciplina, Europoje iškart imta kalbėti apie visuomenės reiškinį, papročių įtaką psichikos sveikatai, įvairios valstybės tuojau buvo apibūdinamos „joms būdingomis ligomis“, priklausomai nuo vertybių, kultūros, gyvenimo būdo, netgi – nuo socialinio sluoksnio. Pavyzdžiui, Didžioji Britanija jos gydytojų buvo charakterizuojama kaip šalis, kurioje lengva užsikrėsti morbus anglicus (neviltis ir savižudybės), esą tai lemia klimatas (šaltas ir drėgnas), dieta (visažais jautiena), komercinis gyvenimo stilius (greitis); visi veiksniai pasitarnauja nacionaliniam charakteriui – melancholikui (Cheyne, 1734). Tokios ligos kaip melancholija, neurastenija ypač buvo paplitusios viduriniojoje visuomenės klasėje. Isterija ir moralinė degradacija buvo paplitusi tarp darbininkų, moterų, kriminalinių nusikaltėlių^[24]. Sociokultūrinius reiškinius Kanados psichiatrijos profesorius W. Jilekas įvardija kaip patoplastinius, patogenetinius psichikos ligoms atsirasti^[25]. Staigus sociokultūrinės aplinkos pasikeitimas veda prie anomie, tai yra vidinio konflikto, kurį sukelia staiga užplūdusi Vakarų kultūra, traumuojanti jau nusistovėjusius tarpasmeninius santykius bei kultūrinės normas ar vertybes, naikinti vertybinę orientaciją^[26]. JAV psichiatrijos vadovėlyje aprašyta liga brainwash (smegenų plovimas), kurios simptomatika panaši į minėtosios. Smegenų plovimą buvo „sukėlę“ Kinijos komunistai į nelaisvę Korėjos kare paimtiems amerikiečių belaisviams – psichologiniu spaudimu išgaudami emocinį deficitą, defektą. Tai „kultūrinis šokas“, sukeltas jausmų, vertybių išniekinimo ir nuslopinimo^[27]. Tokie psichiatrijos fenomenai kaip folie hystérique (aprašyta Morelio, 1860 m., Paryžiuje), transitory amentia (aprašyta Meynerto, 1889 m., Vienoje) atsirado

vykstant kultūrų kaitai. Taigi tai yra seniai besiformuojantis kultūrinės psichiatrijos mokslas, nagrinėjantis kiekvieno šalyje vykstančio įvykio poveikį psichikai. Lietuvos politinių, kultūrinių reiškinių, vertybių dinamika irgi daro įtaką psichikos sveikatai. Tik bendrais bruožais žinome, kad iš aukštos dorovės, darbštumo bei žmonių garbingumo kultūros perėjome daug etapų: gėdos, kaltės (kurią pakeitė apkaltinimo), agresijos, abejingumo, pasileidimo (argi ne baisu dėl pastarojo meto žiniasklaidos atlikto tyrimo ir paskelbto naujo „titulo“, kad lietuvės pelnė geriausių prostitučių vardą, aplenkdamos Tailando merginas? Ar tai irgi „laisvas“ Lietuvos mergaičių pasirinkimas?). Ryškėja ir mirties kultūros veidas, ne tik fiziškai juntamas šaltis tarp žmonių, bet ir elgesys su seneliais, augantis abortų skaičius, spartėjanti emigracija, nemilės epidemija. Ar mūsų šalyje yra kultūrinio šoko simptomų?

Senovės graikų filosofas Aristotelis (384–322 m. pr. Kr.), padaręs didžiulę įtaką vėlesnių epochų politikos mokslui, aprašo politikos mokslą, sudedantį iš trijų dalių: etikos, politikos ir valdymo^[28].

Etika sudaro neatskiriamą politikos mokslo dalį^[29]. Dabartinės kadencijos Lietuvos politikai, kaip ir jų kartos tautos dalis, etikos pagrindų mokykloje nesimokė. Dievas šiai kartai irgi buvo tabu ir gėda. Skaudus faktas, kad Dievas sovietmečiu buvo prievarta išplėštas iš mūsų gyvenimų, – irgi paliko pėdsakus žmonių mąstyme, emocijose bei elgesyje. Iki šiol tautos santykis su Dievu dar neatkurtas^[30]. Taigi visa atsakomybė už dabartinių politikų etikos bei moralinį išprusimą tenka jų tėvams ir savišvietai. Be to – labai gerai valiai. Tai, atrodytų, labai paprasti dalykai: gėrio ir blogio suvokimas, gebėjimas apie tai mąstyti ir vertinti.

Senoji Lietuvos inteligentų karta prisimena, kad Smetonos laikais šalyje buvo vertinama garbė, išsilavinimas, erudicija, ištikimybė, dora, tikėjimas Dievu ir pagarba jo mokslui. Tikėjimas Dievu buvo gyvenimo būdas, įnešęs į visuomenę daug darnos ir palikęs garbingus bei šviesius prisiminimus apie laikotarpį. Savižudybių tuo metu irgi nebuvo skaičiuojama tūkstančiais. Š. Amerikos psichiatrijos vadovuose pažymima, kad katalikai nusižudo rečiau^[31]. Mokslinės literatūros duomenimis, religija turi įtakos psichikos sveikatai bei elgesio normoms^[32]. Psichiatras Bhui (Didžioji Britanija) ištyrė šešių religijų įtaką psichikos ligoms ir pristatė savo apibendrinimus mokslinėje spaudoje, kartu išskėlė hipotezes naujoms studijoms: kaip religija gali padėti gydant (as the way of coping), religija kaip vidinės ištvermės šaltinis (as source of inner strength), maldos ir religinių apeigų reikšmė gydant psichikos ligas^[33]. Religiniai jausmai (dar kitaip vadinami „šventieji jausmai“^[34]) yra labai svarbūs žmogaus gyvenime. Žmogus gimsta paveldėdamas tam tikrus religinius jausmus, kurie savo kilme gali būti sulyginami su kitais polinkiais ar instinktais^[35]. Pagal C. G. Jungą, psichikos koncepcija, religiniai jausmai ar numinous yra susiję su kolektyvine sąmone ir atspindi archetipinį funkcionavimo lygį^[36]. Visi kolektyvinės sąmonės archetipai savyje turi daug paslėptos energijos, kuri įvairiomis progomis gali sukelti galingas reakcijas^[37]. Kasdienybėje jie yra atskleidžiami gyvenimo būdu ir religinėmis apeigomis. Religiniai jausmai kiekvienam žmogui yra labai asmeniškai ir intymūs. Žmonės, gebantys rasti ryšį su Dievu, jaučiasi turį dvasinį stuburą, neleidžiantį jiems palūžti ar nusivilti. Pagal teologijos mokslą, nesugebėjimas džiaugtis yra nuodėmingas, kviečiantis peržiūrėti savo gyvenimą ir surasti silpnąją vietą, padarytas klaidas. Atėmus religiją, tauta buvo prievarta traumuota, „šventi jausmai“ uždrausti, prilyginti nusikaltimui. Religinių jausmų raiška buvo apsunkinta. Jeigu numinous neatskleidžiama, atsiranda klinikinė jos išraiška: vidinė įtampa, nepaaiškinamas nerimas, nepasitenkinimas savimi, identiteto paieškos, liūdesys, pyktis, nusivylimas, tuštuma, apatija^[38]. Sovietmečiu religiniai jausmai buvo užspausti^[39]. Vietoj jų, „šventų jausmų“ ir vertybių, moralinės tvarkos, buvo per jėgą įbrukta kita religija – komunistinė ideologija ir naujų dievų – komunizmo lyderių privalomas garbinimas. Dabar, atgavus laisvę, brukamas naujas dievas. Vertybes ir siektinus dalykus kuria reklamos agentūros, žiniasklaida. Siūlomų vertybių žmonės siekia bet kokia kaina bijodami atrodyti kitaip, patekti į pavydinčiojo situaciją. Ryšys su Dievu atnaujinamas nelengvai. Dėl nepatenkinamos dvasinės savijautos į psichiatrą kreiptis irgi baugu – dėl stigmos visuomenėje. Tačiau noriai einama pas astrologus ir būrėjus, nes tai labai madinga. Šiuo atžvilgiu Lietuva pagarsėjo pasaulyje. Naujas šiuo laikotarpiu atsiradęs tautinis fenomenas – lietuviškos prostitucijos, itin paklausios ir pelningos užsienio kraštuose, fenomenas. Jis palieka pėdsaką psichikoje: ir tiekėjų, ir vartotojų, ir komentatorių. Kurie dvasingi ar nedvasingi įstatymai suformavo Lietuvos mergaitėms naują poreikį ir požiūrį į jį? 2004 metais atliktų sociologinių tyrimų duomenys šokiruoja – nepilnamečių lietuvių požiūris į prostituciją yra teigiamas. Iš 924 apklaustų merginų daugiau negu pusė manė, kad prostitucija gali garantuoti moteriai materialinę gerovę, ketvirtadalis – kad prostitutė gali būti gerbiama, patirti meilę, turėti šeimą ir laimingų vaikų^[40]. Visuomenės numinous diktuoja, kad vertybės išsigimė, kad garbės nebėra, kad garbė reikalauja sunkių paieškų ir dar sunkesnių pastangų ją išsaugoti. Seksualiniame gyvenime nedebiotavusi jauna lietuvaitė savo vienmečių laikoma pajuokos objektu, todėl jaučiasi blogai, depresuoja, subrandina nepilnavertiškumo jausmą. Tokius skundus ji „atsineša“ į psichiatro kabinetą. Todėl geriau tegul garbės ir nebūna. Merginos garbė tapo „pamanyk, kas čia tokio“, „argi anatomija ką nors reiškia“. Kolektyvinė sąmonė pasiūlo savo kompensacinį mechanizmą ir receptą, kad „tai – nieko nereiškia“, „tokia dabar mada“ ir „taip daro visi“. Taip teisinantis užmigdoma sąžinė ir tokie jausmai kaip susivaldymas, vidinė drausmė, savigarba. Taip rodoma ir matoma visuomenėje. Asmeninis požiūris – kitoks. Jis išsakomas psichiatro kabinete. Ir jaunai mergaitei, ir jaunuoliui labai rūpi merginos garbė. Iš to kyla net vyriškas pasididžiavimas: „paėmiau mergaitę“, tai prilyginama brangenybės suradimui. Šiuo klausimu labai jautrūs yra ir mūsų vyrai. Jie dėl tos pačios priežasties (lietuvių laisvo elgesio) pateikia savo simptomatiką: nerimą, nusivylimą. Vyrai jaučiasi bejėgiai, nepasitikintys savimi, seksualiai nevisaverčiai, dėl to yra grėsmė prarasti lyties identitetą, skatinamos seksualinės perversijos. Vidinis konfliktas išgyvenamas, kai asmens jausmai visuomenės paniekiami ir vėl „reikia daryti pasirinkimą – kaip elgtis“. Tokiais epizodais mintys apie savižudybę visuomet būna palydimoji simptomatika. Ji būna ir tais atvejais, kai 14–18 metų mergina psichiatro kabinete verkia ir skundžiasi nepasitikėjimu savimi ir vos ne „raupsuotosios“ vaidmeniu, nes ji „vis dar“ yra nekalta (!) ir jai gėda apie tai prisipažinti! Ji nepritampa prie

bendraamžių, nes nėra naudojusi kontraceptikų ir nežaidusi su „žaisliukais“. „Nemadingumas“ veda iš proto ir į psichiatro kabinetą. Kas ir kaip tokią beprotybę turėtų panaikinti? Psichiatras? Kunigas? Mokytoja? Motina? Politikas? Jaunas žmogus traumuojamas dėl abejingumo, nekompetencijos, nemeilės ar tendencijų? Kam iš paminėtųjų pritrūko dvasingumo, supratimo ir atsakomybės? Ar atsakinga pati mergina, nes jau sulaukusi 16 ar 18 metų? Kas jai suformavo atsakomybės jausmą? Š. Amerikos šalyse psichiatrai, aprašydami paciento psichinę būklę, vartoja terminą promiscuous (laisvo elgesio, pasileidęs), kaip vieną iš pataloginių simptomų. Ar mūsų įstatymai reglamentuos laisvą elgesį nauja psichikos norma, ar tai bus laikoma psichikos deficito simptomu? Dirbdami šį darbą išrinktieji politiniai lyderiai turi galimybę išreikšti empatiją savo šalies mergaitėms, savo dukroms ir žmonoms. Turi galimybę išleisti įstatymus ir daryti įtaką mūsų požiūriui, sveikatos arba ligos formavimuisi.

Politikos mokslas yra didingas, todėl jį kremtantiems derėtų jausti pagarbą: ir sau, ir kolegoms, ir rinkėjams. Tokia turėtų būti psichiškai adekvati reakcija į savo statusą. Mahatma K. Gandhi mokė, kad dalyvavimas politikoje turėtų būti nesavanaudiškas darbas, tarnystė. „Jeigu mane apėmė tarnavimo žmonėms poreikis, tai jis gimė pirmiausia iš noro pažinti save patį ir vis tobulėti. Tarnystė žmonėms ir savo liaudžiai man tapo religija ir mano gyvenimo būdu“^[41]. M. K. Gandhi – šimtmečio asmenybė. Unikalus politikas, pasauliui parodęs dvasingumo jėgą ir stebuklą. Veikęs žmonių mases ir pasaulį savo dvasios pusiausvyra ir stiprybe, kuri ir buvo įtaigos bei valdymo įrankis. Dar vienas M. K. Gandhi kovos įrankis – nuolankumas, kurį jis pats apibūdino kaip „įtemptą nuolatinę pastangą, visiškai nukreiptą į tarnavimą žmonijai“. Jo apžvalgininkai nurodo labai žmogiškas M. K. Gandhi savybes, pavyzdžiui, humoro jausmą: „Štai eina mano žmonės. Aš privalau juos sekti. Aš esu jų lyderis“. Ši M. K. Gandhi kalba atskleidžia dvi savybes: humoro jausmą ir sugebėjimą iš savęs pasijuokti. Tai – retos savybės^[42].

Mahatma nėra tėvų duotas vardas. Mahatma reiškia „didžioji siela“, vardas, duotas tautos ir pasaulio. Šis titulas numylėtam lyderiui buvo suteiktas už jo įvaldytas ir pasauliui pademonstruotas akivaizdžias dvasines savybes: brahmacharya, tai yra susilaikymas nuo nuolaidžiavimo savo silpnybėms (dar kitaip vadinama celibato dvasinė praktika) ir satyagraha, tai yra atkaklumas tiesoje (pastaroji politinėje veikloje reiškė indų nebendradarbiavimą ir pilietinį nepaklusnumą britams). Gandizmo – Indijos nacionalinio kongreso partijos ideologijos esmė – moralinis požiūris į visuomenės politines problemas, politinės veiklos moralizacija, Dievo ir Tiesos sutapatinimas. Tiesos suvokimas siejamas su moraliniu savęs tobulinimu^[43]. Tai suteikė didžiulę dvasinę stiprybę ir politinę jėgą, kuri išvedė Indijos tautą į nepriklausomybę ir pradėjo Britų imperijos žlugimą. Čia galima ieškoti paralelių su lietuvių tauta, pasaulyje turėjusia „dvasingos tautos“ epiteta, kuri irgi nepriklausomybę išsikovojo ne ginklais, bet dvasios stiprybe, viltimi, už gyvybę brangesniu laisvės troškimu ir maldomis, ir taip pradėjo Sovietų imperijos žlugimą. Čia minimas pavyzdys yra dar vienas dvasinės dviejų tautų – Indijos ir Lietuvos – giminystės paliudijimas. (Mokslo pasaulyje yra žinomas šių dviejų tautų dvasinės giminystės fenomenas, aprašytas A. Poškos, R. Tagorės ir paties M. K. Gandhi). Dvasingumo įtaka mąstymui, siekiamis bei veiksams yra galinga. Dvasingumo fenomenas turėtų pelnyti deramas studijas, o jo potencialas – tinkamai išnaudojamas.

„Valstybės požiūriu – didžiadvasis žmogus yra neįkainojamas todėl, kad jis yra pajėgus jai pasitarnauti“, – mokė Aristotelis, taip pat teigęs, kad „politikas yra žmogus, kuris imasi atlikti gerus darbus“^[44]. O Lietuvos politikai yra viešai paskelbę, kad politikas yra bedarbis.

O gal ne?

Šiuo metu Lietuvos politinio gyvenimo dinamika yra daugiau vienpusė – visuomenė pasitarnauja per rinkimus, toliau eina didesnis ar mažesnis užsikonservavimas. Šis procesas neturėtų užsibaigti su rinkimų rezultatų paskelbimu. Rinkėjams nesinorėtų likti sutrikusiems, nustebusiems ar nusivylusiems. Rinkėjai iš savo lyderio tikisi pagarbos, atsakomybės ir supratimo. Nuolatinio dėmesio – tai yra paminėtų aspektų dinamikos.

Ar galima klausiti: Seimo rūmuose, žmonių gera valia įdarbinti, ar turite savo gerų darbų sąrašą?

Žiniasklaidoje buvo paskelbti parlamentarai milijonieriai. Kam? Ar tai reiškia, kad reikėtų kartu pasidžiaugti jų turtu? Kodėl ši informacija pateikiama rinkėjams? Ką reikėtų su ja daryti?

Rūpėtų pateikti profesinį klausimą: kas iš šioje kadencijoje dirbančių parlamentarų galėtų trumpu žodžiu „taip“ patvirtinti teiginius: nemeluojau; nevagiui; gerbiu savo tėvus ir savo šeimos narius bei pažįstu savo vaikus; nebalsuoju ir nebalsuosiu už mirties kultūrą įtvirtinančius įstatymus?^[45]

Rinkėjams tai rūpi labiau už politiko milijonus. Šie klausimai – nieko naujo – tik perfrazuotos kelios mintys iš Dekalogo – tūkstantmečiais netaisyto ir netaisyтино įstatymų rinkinio. Nereikalaujančio jokių investicijų: nei savų, nei importinių. Tačiau reikalaujančio sąžinės švaros bei dvasinių pastangų. Tokie yra žmonių pageidavimai bei slaptos iliuzijos. Tauta be jokių abejonių sektų paskui tokį politiką. Už jį gyvybę atiduotų.

Seimo rūmuose kuriami įstatymai, kuriuos vykdyti bus privaloma. Geri įstatymai – valstybės jėga, tautos pasididžiavimas. Jie skatina atitinkamą mąstymą ir gyvenimo būdą. Leidimus. Įsipareigojimus bei draudimus. Tai – drausmė: ir vidinė, ir visuotinė.

Rinkimų metu parlamentarai ėjo per tautą, agitavo, prašė balsuoti būtent už juos. Pasibaigus politinei rinkimų procedūrai, žmonės nori gyventi geriau, prašo sau meilės ir šviesos.

Etiką demonstruojančio politiko ypač nori jaunimas. Nori kaip uždegančio pavyzdžio. Politiko gyvenimą mato jaunoji karta, apie jį šneka ir daro išvadas. Asmeninis pavyzdys turi didžiulę atsakomybę prieš mūsų jaunimą. Jeigu matomo pavyzdžio elgesys netinkamas – jaunas žmogus sutrinka, įvyksta asmenybės lūžis, formuojasi vidinis konfliktas. Tai – moralinė žala. Palaužtą jauną žmogų galima lengvai paveikti ir daryti jam įtaką. Galima jaunam žmogui siūlyti tai, kas paranku ir turi piniginę išraišką, be to, jis gali suteikti suinteresuotam asmeniui naudos. Kokias vertybes sprendžiama pasiūlyti jaunam žmogui? Ar yra numatyta mūsų tautai sugrąžinti dorą (kuo taip garsėjome ir didžiavomės?), ar tai jau atgyventa? Ar dora, ypač jaunimo, apsimoka valstybei ekonominiu požiūriu? Ar ji yra apskaičiuota ir ar turi piniginę išraišką? Atsakymai į tokius ir panašius klausimus irgi yra tiesiogiai susiję su politikų etika, nes jie turi teisę ir atsakomybę priimti sprendimus. Tai svarbu kiekvienam rinkėjui asmeniškai. Todėl politiko etika – tai ne tik tema iš tribūnos. O mažoji mūsų valstybė – didelė šeima? Kokia politikų nuomonė: ar šeima mums reikalinga, ar tai yra vertybė? Ar ji puoselėjama? Jeigu šeima neturi vertybės statuso – kaip galima būtų įvardyti žmonių buvimą kartu ir atsakomybę prieš vaikus? O gal geriau rūpinimasi vaikais palikti organizacijoms, skyrus joms finansavimą? Kur link krypta IX Seimo ambicijos ir vizijos?

Politikai – šalies valdovai. Jie stovi ant aukščiausios pakylės. Matomi iš visų pusių. Aukščiau tik dvasininkai ir pats Dievas. Tegu Seimo rūmai būna dvasios milžinų buveinė. Dvasios galiūnų, kuriais garsėjo mūsų tauta. Tą garbę ir šlovę susigrąžinti suteikta proga ir parlamentarams, mūsų išrinktiesiems. Ginklai – tie patys, kuriais mūsų protėviai didžiavyriai naudojosi per amžius: tiesa turi būti mintyse, kalbose, veiksmuose.

Rezultatai

Šiame darbe užsibrėžtas tikslas yra pasiektas. Pateikti pavyzdžiai ir jų bei psichiatrijos mokslo raidos lyginamoji analizė parodo, kad politikų priimami įstatymai, pagal kuriuos bus formuojamas žmonių gyvenimo būdas bei ketinimai, taip pat ir politinių lyderių moralinių vertybių atspindys šiuose įstatymuose turi svarbią reikšmę žmonių psichikos sveikatai: ir psichinei normai, ir psichopatologijos susiformavimui. Žmogiškasis dvasingumo ryšys tarp įstatymo ir jį priimančio bei vykdančio žmogaus yra vienas iš svarbiausių psichinės sveikatos bei psichologinio komforto veiksnių.

Apibendrinimas

Taigi dvasingumas yra labai daug, kartu jis nematomas bei nepalaikomas saujoje. Tačiau tai labai galingas ir intensyvus psichinis procesas, reikalaujantis daug vidinių galių. Psichiatrų pasauliniai kongresai akcentuoja minties kultūros bei dvasingumo fenomeno analizės svarbą. Be pastarųjų vertinimo ir psichiatro klinikinis darbas turi abejotina galimybę duoti norimų rezultatų. Psichiatrai kviečiami reabilituoti „šventas mintis“ kaip tam tikrą terapiją^[46]. Tai specialistų pageidavimas, tačiau sprendžiamoji galia turėtų būti politikų, lyderių, išrinktųjų.

Lietuvos Respublikos Seimo rūmuose buvo surengtos dvi tarptautinės mokslinės konferencijos: „Artimo meilė – psichikos sveikatos pagrindas“ (2004 m.) ir „Dvasingumo įtaka psichikos sveikatai“ (2005 m.). Šalia Lietuvos pranešėjų, atstovavusių Lietuvos kultūrinės psichiatrijos asociacijai, buvo perskaityti net septyni žinomų pasaulio mokslininkų psichiatrų pranešimai, skatinantys ir gydytojus, ir politikus, ir visuomenę susimąstyti. Priimami įstatymai turi įtakos žmonių sveikatai, fizinei, psichinei bei dvasinei savijautai.

[1] Kaplan and Sadock's Synopsis of Psychiatry: Behavioral Sciences. *Clinical Psychiatry*. Baltimore: Williams and Wilkins, seventh edition, 1997, p. 184–189.

[2] *Ten pat*, p. 199.

[3] *Ten pat*, p. 200.

[4] Fabrega, H. Invited lecture: culture, spirituality and psychiatry: WPA forum 2000. Transcultural Psychiatry Section. *WPA Newsletter*. 2000–2001, Vol. 18–19, June–January, p. 13–16.

[5] *Ten pat*, p. 13–16.

[6] *Ten pat*, p. 13–16.

[7] Jilek, W.G. Modern civilization, westernization, and mental health. Transcultural Psychiatry Section. *WPA Newsletter*. 1999, Vol. 17, January, p. 10–12.

[8] Jilek, W.G. Transcultural psychiatry – Qua Vadis? *Transcultural Psychiatry Newsletter*. 1998, Vol. 16, January, p. 7–10.

[9] Kaplan and Sadock's Synopsis of Psychiatry: Behavioral Sciences. *Clinical Psychiatry*. Baltimore: Williams and Wilkins, 1997, seventh edition, p. 184–189.

[10] *Ten pat*, p. 6–7.

- [11] Rudalevičienė, P. Kaip politiko etika veikia žmonių psichikos sveikatą. *Mūsų politika: moralės ir etikos veiksniai*. Vilnius: Valstybės žinios, 2005, p. 35–38.
- [12] Post, J.M. *Personality and political behaviour*: course 71: 156th Annual Meeting. San Francisco, 2003.
- [13] *Ten pat.*
- [14] Bass, B.M. *Leadership and performance: beyond expectations*. New York: Free Press, 1985.
- [15] Bass, B.M. *Leadership and performance: beyond expectations*. New York: Free Press, 1985; Kotter, I.P. *The Leadership factor*. London: Collier Macmillan, 1994; Meindl, I.R., Ehrlich, S.B., Dukerich, I.M. The romance of leadership. *Administrative Science Quarterly*. 1985, p. 78–102.
- [16] Steinfeldt-Foss, O. *Patient and human rights in light of biopsychosocial developments in psychiatry: Jean Delay prize lecture*. World Psychiatric Association. Cairo; Egypt. 2005, p. 8.
- [17] Lord Mc Nair. *Society's moral and Spiritual Well-being*: House of Lords, 1996, 5 July. Hansard, Vol. 573, cols. 1733–36 – <http://www.cs.cmu.edu/~dst/Cowen/audit/hl960705.html>
- [18] *Ten pat.*
- [19] *Ten pat.*
- [20] *Ten pat.*
- [21] *Ten pat.*
- [22] Aristotelis. *Politika*. Vilnius: ALK prada, 1997, p. 12–13.
- [23] Littlewood, R., Dein, S. *Cultural psychiatry and medical anthropology*. London: The Athlone Press, 2000.
- [24] *Ten pat.*
- [25] Jilek, W.H. Transcultural psychiatry – Qua Vadis? *Transcultural Psychiatry Newsletter*. 1998, Vol. 16, January, p. 7–10.
- [26] *Ten pat.*
- [27] Kaplan and Sadock's Synopsis of Psychiatry: Behavioral Sciences. *Clinical Psychiatry*. Baltimore: Williams and Wilkins, 1997, seventh edition, p. 801, 804.
- [28] Aristotelis. *Politika*. Vilnius: ALK prada, 1997, p. 12–13.
- [29] *Ten pat*, p. 12–13.
- [30] Rudalevičienė, P., Narbekovas, A. Psichiatro ir kunigo bendradarbiavimas – gydytojo praktikoje išskylanti būtinybė, iniciatyva. *Sveikatos mokslai*. 2005, Nr. 1, p. 62–67.
- [31] Kaplan and Sadock's Synopsis of Psychiatry: Behavioral Sciences. *Clinical Psychiatry*. Baltimore: Williams and Wilkins, 1997, seventh edition, p. 801, 804.
- [32] Rudalevičienė, P., Narbekovas, A. Psichiatro ir kunigo bendradarbiavimas – gydytojo praktikoje išskylanti būtinybė, iniciatyva. *Sveikatos mokslai*. 2005, Nr. 1, p. 62–67.
- [33] *Ten pat.*
- [34] Fabrega H., Invited lecture: culture, spirituality and psychiatry: WPA forum 2000. Transcultural Psychiatry Section. *WPA Newsletter*. 2000–2001, Vol. 18–19, June– January, p. 13–16.
- [35] Korolenko, C.P., Kensin, D. The Transformation of religious feelings and of language and its influence on the mentality in Russia. Transcultural Psychiatry Section. *WPA Newsletter*. 1998, Vol. 16, June, p. 5–8.

[36] *Ten pat.*

[37] *Ten pat.*

[38] *Ten pat.*

[39] *Ten pat.*

[40] Ardenytė, D. *Arabiškos naktys ir elitinių lietuvių fabrikas* – www.delfi.lt.

[41] Ганди, М.К. *Моя жизнь*. Москва: Наука, 1969, с. 162.

[42] *Ten pat.*

[43] *Ten pat.*

[44] Aristotelis. *Politika*. Vilnius: ALK pradai, 1997, p. 12–13.

[45] *Katalikų Bažnyčios katekizmas*. Kaunas: Tarpdiecezinė Katechetikos komisijos leidykla, 1996, p. 425–428.

[46] Fabrega, H. Invited lecture: culture, spirituality and psychiatry: WPA forum 2000. Transcultural Psychiatry Section. *WPA Newsletter*. 2000–2001, Vol. 18–19, June–January, p. 13–16.